

KS. RAFAŁ DETTLAFF

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

ORCID: 0000-0002-2886-8464

Władza kościelna kompetentna do przyjęcia formalnego aktu odstąpienia od Kościoła katolickiego

DOI: <https://doi.org/10.26142/stgd-2018-031>

Streszczenie: Zgodnie z definicją zawartą w Kodeksie prawa kanonicznego Jana Pawła II, apostazja oznacza całkowite porzucenie wiary chrześcijańskiej. Problem apostazji towarzyszył Kościołowi od początku jego istnienia. Porzucenie wiary traktowane było jako przestępstwo przeciwko jedności wspólnoty Kościoła. Od 1983 do 2009 roku Kodeks prawa kanonicznego zawierał jeszcze inne określenie apostazji: formalny akt odstąpienia od Kościoła katolickiego. Ten akt wywierał skutki prawne wymienione w kanonach 1086, 1117 i 1124. Papież Benedykt XVI poprzez motu proprio *Omnium in mentem* z dnia 26 października 2009 r. usunął z wymienionych kanonów wszystkie odniesienia do formalnego aktu odstąpienia od Kościoła katolickiego. Problem ten nie został jednak usunięty z publicznego życia Kościoła. W przedstawionym opracowaniu autor wyjaśnia pochodzenie oraz kanoniczne rozumienie wyrażenia: „formalny akt odstąpienia od Kościoła katolickiego”. Opisuje procedury, których należy przestrzegać w tym zakresie w Austrii, Niemczech i Polsce, a także wyjaśnia, kto w imieniu Kościoła może przyjąć oświadczenie woli od apostatów.

Słowa kluczowe: apostazja, formalny akt odstąpienia od Kościoła katolickiego, delegacja władzy, władza rządzenia

Competent Ecclesiastical Authority for Reception of the Formal Act of Defection from the Catholic Church

Summary: According to the definition included in the Code of Canon Law of John Paul II, apostasy means the total repudiation of the Christian faith. The problem of apostasy has accompanied the Church since its inception. The abandonment of faith was treated as a crime against the unity of the Church community. From 1983 to 2010, the Code of Canon Law included another term for apostasy: a formal act of defection from the Catholic Church. This act had certain juridical effects enumerated in canons 1086, 1117, and 1124. Pope Benedict XVI, by motu proprio *Omnium in mentem* of 26 October 2009, removed all references to an act of formal defection from the Catholic Church from the canons. However, this problem has not been removed from the public life of the Church.

In the presented study the author explains the origin and canonical understanding of the expression: “a formal act of defection from the Catholic Church”. He describes the procedures to be followed in this regard in Austria, Germany and Poland and he also explains who – on behalf of the Church – can receive the declaration of the apostate’s will.

Keywords: apostasy, a formal act of defection from the Catholic Church, delegation of power, jurisdiction

Wprowadzenie

Jednym z celów kanonicznego prawa karnego jest ochrona dóbr. Pośród nich szczególne miejsce zajmują religia i jedność Kościoła. Przepęstwem, które bezpośrednio godzi w religię, jest apostazja. Kodeks prawa kanonicznego Jana Pawła II wyjaśnia, iż polega ona na całkowitym porzuceniu wiary chrześcijańskiej po przyjęciu chrztu. Naruszenie więzów wspólnoty kościelnej rozumiane jest jako odrzucenie jej trzech podstawowych filarów: wiary, sakramentów i zwierzchnictwa kościelnego. Na przestrzeni wieków kształtowała się dyscyplina kościelna dotycząca tego tematu. Aktualne unormowania w tej dziedzinie znajdujemy w Kodeksie prawa kanonicznego Jana Pawła II. Dokument ten uznaje apostazję za przestępstwo i na delikwenta dopuszczającego się porzucenia wiary nakłada karę ekskomunikacji *latae sententiae*. Chociaż odstępcza zachowuje przynależność do wspólnoty ochrzczonych, to traci możliwość współuczestnictwa w dobrach duchowych Kościoła lub w dobrach, które w jakiś sposób łączą się z duchowymi. Niektórzy z apostatów pragną zmanifestować swoją decyzję odstępstwa i niejako „urzędowo” dokonać formalnego aktu porzucenia wiary. Oczekują oni wykreślenia ich danych z dokumentacji kościelnej, w tym z ksiąg metrykalnych i potwierdzenia tego faktu. Z punktu widzenia Kościoła nie ma możliwości dokonania takiego aktu, gdyż sakrament chrztu wyciska niezatarte znamię, którego nie da się wymazać.

Niniejsze opracowanie ma na celu ukazać, jaki organ władzy kościelnej, zgodnie z obowiązującymi dokumentami z zakresu prawa kanonicznego, jest kompetentny do przyjęcia w imieniu Kościoła oświadczenia od apostaty. Ponieważ rozwiązania prawne regulujące fakt odstępstwa od wiary oraz praktyka Kościołów partykularnych odbiegają od siebie w tym zakresie na terenie różnych konferencji episkopatów, dlatego też w niniejszym opracowaniu analizie poddana zostanie sytuacja w Austrii, Niemczech i Polsce. Dla zrozumienia tematyki i zobrazowania istniejących różnic na wstępie wyjaśnione zostaną źródła, stosunkowo nowego w kanonistyce, sformułowania „formalny akt odstąpienia od Kościoła katolickiego” oraz jego istotne elementy.

1. Kanoniczne źródła wyrażenia *actus formalis defectionis ab Ecclesia catholica*

Sformułowanie „formalny akt odstąpienia od Kościoła katolickiego” po raz

pierwszy w prawodawstwie kościelnym zostało użyte w Kodeksie prawa kanonicznego Jana Pawła II. Wyrażenie to zostało wprowadzone do trzech kanonów dotyczących wymagań niezbędnych do ważności małżeństwa¹ i funkcjonowało w przestrzeni kanonicznej od roku 1983. Wspomniane kanony odnosiły się do małżeńskiej przeszkody różnicy religii, obowiązku zachowania formy kanonicznej zawarcia małżeństwa oraz zakazu zawierania małżeństwa mieszanego. Prawodawca, tworząc przepisy, które brały pod uwagę formalnych odstępców od wiary, pragnął dać wyraz nauczaniu Soboru Watykańskiego II o wolności religijnej oraz przekonaniu Kościoła o *ius connubii*, czyli fundamentalnym prawie każdego człowieka do swobodnego wyboru życia, a więc również do zawarcia małżeństwa. Pomimo, że dla apostatów nie miało to zapewne większego znaczenia, Kościół uznał małżeństwa takich osób za ważne, nawet jeśli podczas ich zawierania nie zachowano prawnie ustalonej formy kanonicznej. Należy przypuszczać, że odstępcy od wiary z zasady nie chcieli uczestniczyć w życiu Kościoła, a więc również w jego obrzędach, co oznaczało, że wchodząc w związek małżeński nie czynili tego wobec uprawnionego szafarza katolickiego oraz dwóch prawnie wymaganych świadków. Ich małżeństwa, nawet jeśli zawarte były tylko wobec urzędnika cywilnego, uznawano jednak za ważne i prawnie obowiązujące. Wyrażenie „formalny akt wystąpienia z Kościoła katolickiego” na płaszczyźnie kanonistycznej zaowocowało dużą ilością pytań i wątpliwości. Papież Benedykt XVI dał kres zamieszaniu interpretacyjnemu w odniesieniu do wspomnianych przepisów kodeksowych, ponieważ mocą motu proprio *Omnium in mentem*², w dniu 26 października 2009 roku wykreślił z trzech kanonów Kodeksu prawa kanonicznego Jana Pawła II klauzule biorące pod uwagę formalnych apostatów. Sformułowanie *actus formalis defectionis ab Ecclesia catholica* definitywnie zniknęło z obowiązującego aktualnie Kodeksu, nie zniknęło jednak z przestrzeni życia kościelnego, opracowań kanonicznych, czy dokumentów wydawanych przez konferencje episkopatów.

2. Istotne elementy formalnego aktu odstąpienia od Kościoła katolickiego

Od czasu promulgacji Kodeksu Jana Pawła II wśród kanonistów pojawiło się pytanie o rozumienie nowego wyrażenia: formalny akt odstąpienia od Kościoła katolickiego³. Zdefiniowanie tego sformułowania było niezwykle istotne, gdyż dochodziło do sytuacji, w których od rozumienia, na czym polega *actus formalis*, zależało określenie ważności bądź nieważności zawieranych przez odstępców małżeństw. Wątpliwości dotyczyły np. Polaków, którzy w celach zarobkowych emigrowali

¹ Por. Kodeks prawa kanonicznego Jana Pawła II, kan. 1086 § 1; 1117; 1124.

² Por. Benedictus XVI, *Litterae Apostolicae motu proprio Omnium in mentem*, 26 X 2009, „Acta Apostolicae Sedis” 102 (2010), s. 8-10.

³ Por. P. Etzi, *L'atto giuridico formale aspetti canonici*, „Revista Espanola de Derecho Canónico” 57 (2000), s. 691-720; P. J. Cogan, *The understanding of defection in the 1983 Code of Canon Law*, Ottawa 1991, s. 135.

do krajów europejskich, w których Kościół utrzymuje się z ściąganego od wiernych podatku. Taki system podatkowy, choć z pewnymi różnicami, występuje np. w Austrii, Niemczech, Szwajcarii, Norwegii, Grecji, Hiszpanii, na Węgrzech czy we Włoszech. W jednych krajach jest on fakultatywny, a w innych obligatoryjny. Kościół austriacki utrzymuje się z tzw. *Kirchenbeitrag*, zaś w Niemczech podatek ten nazwany jest *Kirchensteuer*⁴, a zgodnie z długą prawnokanoniczną tradycją odmowa jego płacenia taktowana jest przez Konferencje Episkopatów tych krajów, jako akt wystąpienia z Kościoła katolickiego⁵. Do polskich diecezji i parafii chrztu poszczególnych odstępców wysyłano z tych krajów informacje o apostazjach dokonanych przez emigrantów. W niektórych diecezjach, w metrykalnych księgach chrztów, przy nazwiskach odstępców dokonywano adnotacji o tym fakcie, zaś w innych diecezjach informację taką ignorowano, nie uznając samego tylko faktu niepłacenia podatku za rzeczywiste odstępstwo od wiary. Doświadczenie pokazało, że emigranci, którzy podejmowali pracę w krajach niemieckojęzycznych, masowo odmawiali płacenia podatku kościelnego, co oznaczało, że uznawano ich za odstępców od Kościoła. Zdarzało się, że tacy „odstępcy” nie zarzucali praktyk religijnych, po powrocie do ojczyzny pragnęli chrzcić swoje dzieci w parafiach, z których pochodzili, chcieli też zawierać sakramentalne małżeństwa. W związku z tym dochodziło do sytuacji paradoksalnych: jeśli Polak, który nie płacił podatku kościelnego w Niemczech, zawierał w tym kraju kontrakt cywilny, to zgodnie z istniejącą w Kodeksie klauzulą, jego małżeństwo uznawano za ważne kanonicznie. W przypadku, gdy doszło do rozwodu, osoba taka nie mogła już w Niemczech wstępować w sakramentalny związek małżeński. W wielu polskich diecezjach ta sama okoliczność nie stanowiła kanonicznej przeszkody węzła małżeńskiego, gdyż zawarty przez odstępcę uprzedni kontrakt cywilny nie był uznawany za ważny, z punktu widzenia prawa kościelnego.

Ustalenie, co stanowi konstytutywne elementy formalnego aktu odstępstwa od wiary, stało się sprawą pilną i istotną dla określenia ważności niektórych związków małżeńskich, dlatego też biskupi, oficjałowie i inni kanoniści kierowali zapytania do Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych, prosząc o autentyczną interpretację wyrażenia zawartego w Kodeksie prawa kanonicznego Jana Pawła II⁶. Wspomniana Papieska Rada, w dniu 13 marca 2006 r. wydała *Komunikat* w postaci Listu okólnego, dotyczący formalnych aktów wystąpienia z Kościoła katolickiego⁷. Jak zauważa

⁴ Por. Deutscher Bundestag, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 zuletzt geändert am 13. Juli 2017*, Berlin 2017, s. 139-140; por. M. Kosek, *Podatek kościelny w niemieckim systemie prawnym*, Płock 2004, s. 73-87.

⁵ Por. H. Marré, *Niemiecki system finansowania Kościoła*, w: *Systemy finansowania instytucji kościelnych w Europie*, red. J. Krukowski, Lublin 2000, s. 35-36.

⁶ Por. Z. Janczewski, *Małżeństwa osób, które formalnym aktem odstąpiły od Kościoła katolickiego w świetle prawa kanonicznego*, w: *Sędzia i pasterz. Księga pamiątkowa w 50-lecie pracy ks. Remigiusza Sobańskiego w Sądzie Metropolitalnym w Katowicach (1957–2007)*, red. H. Typańska, Katowice 2007, s. 114.

⁷ Por. Papieska Rada ds. Tekstów Prawnych, *Actus formalis defectionis ab Ecclesia catholica*, „Communications” 38 (2006), s. 170–172; tekst polski w: *Stanowisko Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych*, „Miesięcznik Pastorski Płocki”, 5 (2006), s. 242-244.

P. Steczkowski, dokument ten nie ma charakteru interpretacji autentycznej, ale jest pewną interpretacją w formie wyjaśnienia wątpliwości, przygotowaną w porozumieniu z Kongregacją Nauki Wiary i zatwierdzoną przez papieża Benedykta XVI⁸. W wydanym *Komunikacie* wymieniony organ Kurii Rzymskiej wyjaśnia, że odejście od Kościoła można uznać za akt formalny, jeśli wspólnie zaistnieją trzy elementy: 1. wewnętrzna decyzja odstąpienia od Kościoła katolickiego; 2. wykonanie i zewnętrzna manifestacja tej decyzji; 3. przyjęcie tej decyzji (do wiadomości) przez kompetentną władzę kościelną⁹. Dokument Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych zawiera również bardziej szczegółowe wyjaśnienia, ujęte w kolejnych sześciu punktach *Komunikatu*¹⁰. Opisują one, na czym ma polegać wewnętrzna decyzja odstępcy, czego winna dotyczyć treść aktu woli przez niego wyrażana oraz mówią o konieczności uzewnętrznienia podjętej przez niego decyzji. Kolejne punkty przypominają, że akt woli wyrazić może tylko osoba kanonicznie do tego zdolna, w sposób świadomy i wolny. Następnie dokument określa formę zakomunikowania przez odstępcę swojej decyzji: musi być ona oznajmiona osobiście i ujawniona na piśmie. Jako osoby jedynie kompetentne do określenia, czy zaistniał właściwy akt woli, list okólny wymienia własnego ordynariusza lub proboszcza¹¹. Stanowisko powyższego organu Kurii Rzymskiej przyniosło odpowiedź na zasadnicze pytanie: jakie elementy konstytuują *actus formalis defectionis ab Ecclesia catholica*. Dokument nie rozwiął jednak wszystkich pytań i wątpliwości, a sprawił, że pojawiły się kolejne¹². Do *Komunikatu* Papieska Rada załączyła również dwa pisma – w języku włoskim i hiszpańskim. Są one odpowiedzią na wątpliwości, jakie zrodziły się u dwóch konferencji biskupów (nie wskazano, jakich)¹³. Załącznik w języku hiszpańskim stwierdza między innymi, że dochodzenie w przedmiotowej sprawie przeprowadza ordynariusz własny (biskup diecezjalny, wikariusz generalny, wikariusz biskupi) lub proboszcz własny zainteresowanej osoby, a więc jej miejsca zamieszkania stałego lub tymczasowego lub miejsca pobytu. Załącznik w języku włoskim wyjaśnia, że osobiste spotkanie z ordynariuszem lub proboszczem ma charakter nie tylko prawno-administracyjny, ale jest to również ważny problem teologiczno-kanoniczny odnoszący się do elementów konstytutywnych życia Kościoła. Osobiste nawiązanie relacji z osobą, która pragnie porzucić wiarę, oznacza coś więcej niż wypełnienie tylko wymagań formalnych. Daje ono lepszą możliwość weryfikacji przyczyn odstępstwa i staje się okazją do zachęty, by zmienić podjętą decyzję. Załącznik ten wskazuje

⁸ Por. P. Steczkowski, *Wystąpienie z Kościoła katolickiego aktem formalnym w świetle dokumentu Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych z 13 marca 2006 r.*, „Annales Canonici” 2 (2006), s. 180-181.

⁹ Por. W. Wenz, *Apostazja i formalny akt wystąpienia z Kościoła. Zasady postępowania w świetle norm kościelnych*, „Prawo i Kościół” 2 (2010), s. 29-30.

¹⁰ Por. W. Góralski, *Formalny akt odstąpienia od Kościoła katolickiego w świetle Listu okólnego Papieskiej Rady do spraw Tekstów Prawnych z dnia 13 marca 2006 roku*, „Prawo Kanoniczne” 51 (2008) nr 3-4, s. 18-20.

¹¹ Por. *Stanowisko Papieskiej Rady*, dz. cyt., s. 244.

¹² Por. P. Steczkowski, dz. cyt., s. 190-192.

¹³ Por. W. Góralski, *Formalny akt*, dz. cyt., s. 21.

na pogłębioną troskę Ustawodawcy kościelnego o nawiązanie relacji z formalnym odstępcą i dokładne zbadanie sprawy.

3. Aktualne przepisy kanoniczne regulujące akty apostazji w wybranych krajach Europy

Należy zwrócić uwagę, że ani postanowienia motu proprio Benedykta XVI *Omnium in mentem* usuwające z norm kodeksowych wyrażenie *actus formalis defectionis ab Ecclesia catholica*, ani wyjaśnienia zawarte w omawianym Liście okólnym Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych, nie wpłynęły na rozwiązanie problemu odstępców od wiary, z którym zarówno duszpastersko, jak też na płaszczyźnie administracyjno-prawnej radzić sobie muszą poszczególne konferencje episkopatów. Stosując one różne rozwiązania ustawodawcze w tym zakresie.

3.1. Wystąpienie z wspólnoty Kościoła w Niemczech

Wystąpienie z Kościoła w Niemczech związane jest z osobistym złożeniem przed kompetentnym organem państwowym (Urzędem Stanu Cywilnego lub Sądem Rejonowym), ustnego lub pisemnego oświadczenia, w którym jednoznacznie zaznacza się chęć porzucenia wspólnoty wyznaniowej¹⁴. Oświadczenie takie wywołuje skutki na gruncie prawa państwowego. Nie pozostaje ono jednak bez wpływu na sytuację kanoniczną danej osoby. W dniu 24 kwietnia 2006 roku, po ukazaniu się omawianego wyżej Listu okólnego Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych, Konferencja Episkopatu Niemiec opublikowała Wyjaśnienia (*Erklärung*) dotyczące wystąpień z Kościoła katolickiego w Niemczech¹⁵. Biskupi niemieccy podtrzymali dotychczasowe rozumienie porządku prawnego odnoszącego się do wystąpień z Kościoła katolickiego w ich kraju i wyjaśnili, że złożenie takiej deklaracji wobec władz państwowych stanowi przestępstwo równoznaczne ze schizmą, w rozumieniu kan. 751 Kodeksu prawa kanonicznego Jana Pawła II. W opublikowanych *Erklärung* biskupi poinformowali również o tym, że po złożeniu deklaracji o wystąpieniu z Kościoła wobec władz państwowych i przekazaniu przez nie tej informacji kompetentnym urzędowi kościelnemu, akt odstępcstwa od Kościoła ma również skutki kanoniczne, i fakt ten zostaje zapisany na marginesie aktu chrztu odstępcy. W odniesieniu do niemieckich odstępców zrodziło się pytanie: czy ich oświadczenie woli wynika tylko z niechęci do płacenia podatku, czy też wyraża ono chęć rzeczywistego zerwania więzów wiary, sakramentów i władzy pasterskiej oraz czy odstępcy dokonujący apostazji w urzędach cywilnych zdają sobie sprawę z kanonicznych konsekwencji

¹⁴ Por. W. Góralski, *Problem wystąpienia z Kościoła katolickiego w Republice Federalnej Niemiec*, „Prawo Kanoniczne” 58 (2015) nr 1, s. 9. Wyjątek stanowi Brema, gdzie wystąpienia z Kościoła można także dokonać w urzędzie parafialnym wypełniając odpowiedni formularz, por. B. Banach, *Wystąpienie z Kościoła w Niemczech i jego konsekwencje kościelno-prawne*, „Currenda” 3 (2007), s. 402.

¹⁵ Por. Deutsche Bischofskonferenz, *Erklärung der Deutschen Bischofskonferenz zum Austritt aus der katholischen Kirche*, <http://www.nomokanon.de/quellen/031.htm> [10.10.2018]

własnej decyzji. W dniu 20 września 2012 roku Konferencja Episkopatu Niemiec opublikowała Dekret ogólny dotyczący wystąpienia z Kościoła, w którym szczegółowo omówiono podjęty problem¹⁶. W dokumencie zaznaczono, że we wszystkich krajach związkowych (poza Bremą), wystąpienie z Kościoła odbywa się przed urzędnikiem cywilnym, zaś w Bremie przed instytucją kościelną. Dekret wydany przez Konferencję Episkopatu Niemiec nie wskazuje zatem bezpośrednio na proboszcza lub ordynariusza, jako osoby jedynie kompetentne do przyjęcia oświadczenia woli o wystąpieniu z Kościoła katolickiego. Osobą kompetentną jest urzędnik stanu cywilnego, a więc osoba świecka lub też osoba reprezentująca właściwy urząd kościelny (w Bremie), którą w praktyce jest zapewne pracownik kancelarii parafialnej, czyli zarówno proboszcz, administrator lub wikariusz parafii, a nawet osoba świecka. Omawiany dokument, w odróżnieniu od opublikowanego w kwietniu 2006 roku *Erklärung*, w żadnym miejscu nie wspomina o ekskomunice. Proceduje jednak, by władza kościelna zaprosiła odstępcę do odbycia rozmowy, w perspektywie powrotu tej osoby do wspólnoty kościelnej. Dokonuje się to przez pismo pastoralne (*Pastorales Schreiben*), które proboszcz, w imieniu biskupa diecezji, powinien skierować do konkretnego odstępcy. Pismo to zachęca do odbycia osobistej rozmowy z proboszczem w celu dokonania właściwej oceny sytuacji. Zawiera też informacje o tym, że akt odstępstwa traktowany jest jako zamierzone i świadome zdystansowanie się do Kościoła, co musi zostać uznane za naruszenie obowiązku troski o zachowanie wspólnoty z Kościołem i obowiązku finansowego wspierania Kościoła. Pismo zawiera też informacje o kościelno-prawnych skutkach odstępstwa. Ilekroć z reakcji, bądź braku odzewu ze strony wiernego wynika, że podjęty akt ma charakter schizmy, herezji lub apostazji, ordynariusz jest zobowiązany do podjęcia odpowiednich środków, przez które należy rozumieć zadeklarowanie kary ekskomuniki¹⁷. *Pastorales Schreiben* jest więc w Kościele niemieckim praktyczną formą realizacji wskazówek Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych dotyczących nawiązania osobistych relacji z osobą odstępcy. Troskę o kontakt z apostatą i próbę rewizji jego decyzji pozostawia osobie proboszcza, jednak nie zmienia kompetencji wskazanych wyżej osób w zakresie przyjęcia oświadczenia woli od formalnego apostaty.

3.2. Wystąpienie z wspólnoty Kościoła w Austrii

Kościół austriacki, w zakresie omawianych procedur, przypomina funkcjonowanie Kościoła w Niemczech, choć nieco różni się systemem podatkowym. Podstawową rozbieżnością pomiędzy instytucją podatku kościelnego w Austrii, a niemieckim podatkiem obowiązkowym jest organ dokonujący poboru. W Austrii podatek pobierają organy kościelne, bez pomocy organów państwowych. Ponadto podstawą nie jest tu kwota należnego podatku dochodowego, ale podstawa tego podatku docho-

¹⁶ Por. Deutsche Bischofskonferenz, *Allgemeines Dekret der Deutschen Bischofskonferenz zum Kirchengaustritt*, https://www.dbk.de/fileadmin/redaktion/diverse_downloads/presse/2012-145a-Allgemeines-Dekret-Kirchengaustritt_Dekret.pdf [10.10.2018]

¹⁷ Por. W. Góralski, *Problem wystąpienia*, dz. cyt., s. 13-14.

dowego. Oznacza to, że podatek kościelny nie jest podatkiem dodatkowym. Składka kościelna *Kirchenbeitrag* jest zasadniczym źródłem dochodów Kościoła w Austrii. Dochody te są jawne, a ich obsługą i ewidencjonowaniem zajmują się parafialne rady finansowe¹⁸. Wydawać by się mogło, że skoro system podatku kościelnego kontrolowany jest przez instytucje kościelne, to są one również kompetentne do przyjmowania informacji o aktach formalnego odstępowania od wiary. Procedura aktu odstępowania nie różni się jednak od tej, która obowiązuje w Niemczech, gdyż dokonuje się ona w urzędzie cywilnym. Osoba, która w momencie meldowania się w wypełnionym formularzu deklaruje się jako katolik, zostaje zobowiązana do opłacania podatku kościelnego. Jeśli rubryka dotycząca wyznania nie zostaje wypełniona, obowiązek płacenia podatku nie powstaje. Wówczas automatycznie sam zainteresowany deklaruje się, jako osoba bezwyznaniowa. Jeśli natomiast zainteresowana osoba będąc „zarejestrowanym” katolikiem pragnie złożyć oświadczenie woli o odstąpieniu od Kościoła, udaje się do urzędu cywilnego, a ten po przyjęciu stosowanego oświadczenia przesyła informacje do urzędu kościelnego. Formalnego odstąpienia od wiary dokonuje się w starostwie (*Bezirkshauptmannschaft*), względnie w urzędzie miasta (*Magistrat*) w przypadku miast z własnym statutem, czyli: Eisenstadt, Graz, Innsbruck, Klagenfurt, Krems, Linz, Rust, Salzburg, St. Pölten, Steyr, Villach, Waidhofen an der Ybbs, Wels, Wien, Wiener Neustadt¹⁹. Następnie tok postępowania podobny jest do wypracowanego w Niemczech: biskup, albo proboszcz odstępcy kieruje do niego list pastoralny. Jeśli zainteresowana osoba odpowie na przesłane pismo, odpowiedzialność za przeprowadzenie rozmowy duszpasterskiej spoczywa na proboszczu. Jeśli nie ma takiej odpowiedzi, po trzech miesiącach, obligatoryjnie uznawana jest za apostatę, a do parafii chrztu odstępcy zostaje przesłana informacja o konieczności dokonania właściwej adnotacji w księdze metrykalnej²⁰. Biorąc pod uwagę obowiązujące w Austrii procedury należy stwierdzić, że osobą kompetentną do przyjęcia oświadczenia woli o wystąpieniu z Kościoła jest, podobnie jak w Niemczech, urzędnik cywilny, w tym przypadku pracownik urzędu miasta bądź starostwa.

3.3. Wystąpienie ze wspólnoty Kościoła w Polsce

Konferencja Episkopatu Polski, odpowiadając na List okólny Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych oraz na rosnącą potrzebę pastoralno-kanoniczną, w dniu 27 września 2008 roku wydała dokument²¹, który formułuje szczegółowe zasady procedowania w sytuacji formalnego aktu odłączenia się od Kościoła katolickiego.

¹⁸ Por. A. Hess, *Państwo a Kościół. Doświadczenia austriackie*, Kraków 2003, s. 79-83.

¹⁹ Por. <http://www.polonika.at/index.php/poradnik/porady-prawne/1233-skladka-na-kosciol> [10.10.2018]

²⁰ Por. *Regelung der Österreichischen Bischofskonferenz zum Kirchenaustritt, w: Zugehörigkeit zur Katholischen Kirche. Kanonistische Klärungen zu den pastoralen Initiativen der Österreichischen Bischofskonferenz*, Wien 2010, s. 11-12.

²¹ Por. *Zasady postępowania w sprawie formalnego aktu wystąpienia z Kościoła. Dokument Konferencji Episkopatu Polski (27.09.2008)*, „Akta Konferencji Episkopatu Polski” 14 (2008), s. 89-91.

Zawarte w nim procedury miały na celu ujednoczyć tok postępowania na terenie polskich diecezji w sytuacji wystąpienia z wspólnoty Kościoła formalnym aktem. Dokument ten w swej istotnej części powtarzał wskazania Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych z 13 marca 2006 roku, a w niektórych punktach je doprecyzowywał. W dniu 7 października 2015 roku Konferencja Episkopatu Polski wydała kolejny, aktualnie obowiązujący Dekret, dotyczący formalnego odstępowania od Kościoła oraz abjuracji²². Dokument ten wszedł w życie dnia 19 lutego 2016 roku, po uzyskaniu *recognitio* Stolicy Apostolskiej. Jest on praktyczną realizacją wskazówek zawartych w *Komunikacie* Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych w warunkach polskich, bierze pod uwagę praktykę duszpasterską i doświadczenie zdobyte podczas siedmiu lat stosowania *Zasad postępowania w sprawie formalnego aktu wystąpienia z Kościoła* wydanych w roku 2008 oraz uwzględnia zmiany wprowadzone przez Benedykta XVI w motu proprio *Omnium in mentem*.

Wspomniany Dekret Konferencji Episkopatu Polski, powołując się na normy kodeksowe, przypomina o chrześcijańskim obowiązku zachowania wspólnoty z Kościołem, przywołuje również i wyjaśnia definicje herezji, apostazji i schizmy. Następnie zachęca do pełnego miłości pouczenia osób pragnących dokonać odstępowania oraz wymienia procedury i wymagania konieczne do ważnego dokonania formalnego aktu odstąpienia od Kościoła katolickiego. W zakresie rozważanego w niniejszym opracowaniu problemu ustala, że władzą kościelną kompetentną do przyjęcia oświadczenia woli o wystąpieniu z Kościoła jest proboszcz stałego lub tymczasowego miejsca zamieszkania odstępcy²³. Do taksatywnie wymienionych okoliczności nie wywołujących skutków prawnych oświadczenia woli, obok przesłania drogą pocztową i przesłania drogą elektroniczną, dołączono złożenie takiego oświadczenia odstępowania przed urzędnikiem cywilnym. Należy przez to rozumieć, że na terenie Konferencji Episkopatu Polski z grona osób, którym można udzielić kompetencji do przyjęcia w imieniu Kościoła formalnego aktu odstępowania od wiary, zostali wyłączeni urzędnicy cywilni.

4. Kompetencje do przyjęcia oświadczenia woli od apostaty

Biorąc pod uwagę wytyczne Listu okólnego Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych z dnia 13 marca 2006 r. należy przyjąć, że osobą kompetentną do przyjęcia pisemnego oświadczenia odstępcy jest własny ordynariusz lub proboszcz. W *Komunikacie* zaznaczono, że tylko te osoby reprezentujące władzę kościelną są jedynie kompetentne, by stwierdzić, czy zaistniał rzeczywisty akt woli apostaty, tzn. czy doszło do oddzielenia się od konstytutywnych elementów życia Kościoła poprzez zerwanie więzów wspólnoty – wiary, sakramentów i władzy pasterskiej.

Zarówno w Kościele austriackim, jak też niemieckim dokonanie weryfikacji aktu

²² Por. *Dekret ogólny Konferencji Episkopatu Polski w sprawie wystąpień z Kościoła oraz powrotu do wspólnoty Kościoła*, „Akta Konferencji Episkopatu Polski” 27 (2015), s. 101-104.

²³ Por. A. Fabiańczyk, *Wystąpienie z Kościoła formalnym aktem według prawa kościelnego*, „Kościół i Prawo” 6 (19) 2017, nr 2, s. 62.

woli formalnego odstępcy od wiary dokonuje się poprzez *Pastorales Schreiben* – pismo pastoralne uświadamiające wiernego o wszystkich konsekwencjach związanych z jego wyborem, oraz zapraszające do osobistej rozmowy i zmiany decyzji. Pismo to wysyłane jest do odstępcy przez ordynariusza bądź proboszcza, którzy - zgodnie z wytycznymi Listu okólnego Papieskiej Rady - jako osoby jedynie kompetentne starają się dociec, jakie przesłanki kierowały odstępcą składającym swoje oświadczenie woli. Najpewniejszym sposobem dojścia do prawdy, czy zaistniał rzeczywisty akt woli apostaty, jest osobista rozmowa, do której zostaje on zaproszony, kiedy jednak nie odpowiada on na invitację, uznaje się, że po przeczytaniu treści pisma pastoralnego wiedza odstępcy daje mu właściwy ogląd konsekwencji własnego wyboru, a akt apostazji uznaje się za dokonany. Cała procedura weryfikacji spoczywa na barkach ordynariusza bądź proboszcza. Natomiast sam akt przyjęcia oświadczenia woli, w warunkach austriackich i niemieckich zostaje delegowany na pracownika administracji cywilnej, który - ze względu na specyficzny w tych krajach system finansowania Kościoła - urzędowo przyjmuje deklarację o przynależności do wspólnoty katolickiej, bądź jej braku. Problemem pozostaje odpowiedź na pytanie, czy możemy tu mówić o delegacji w rozumieniu kanonicznym. Urzędnikami cywilnymi mogą być przecież osoby, nie należące do wspólnoty Kościoła, które nie podlegają prawu kanonicznemu i nad którymi Kościół nie ma jurysdykcji. Nie ma więc możliwości udzielania im delegacji do wypełniania aktów rządzenia z mocy prawa należnych ordynariuszowi lub proboszczowi. Słusznym wydaje się oddzielenie dwóch czynności: przyjęcia aktu apostazji oraz weryfikacji i oceny tego aktu. W warunkach niemieckich i austriackich przyjęcie oświadczenia odstępcy przez urzędnika cywilnego ma charakter czysto finansowy. Jego konsekwencją staje się zmiana w systemie podatkowym obywatela określającego swoją nową przynależność wyznaniową lub jej brak. Natomiast z punktu widzenia kościelnego procedura weryfikacji, przyjęcia decyzji odstępcy przez kompetentną władzę kościelną oraz realizacji skutków kanonicznych tej decyzji, rozpoczyna się dopiero w momencie powiadomienia właściwego urzędu kościelnego przez organ władzy państwowej. Podjęte przez ordynariusza lub proboszcza czynności pastoralno-prawne mają wpływ na realizację aktu woli odstępcy. Ordynariusz lub proboszcz wykonuje w ten sposób władzę nauczania i rządzenia, czyli swoje zadania duszpasterskie i kanoniczne wobec formalnego odstępcy od wiary.

Konferencja Episkopatu Polski przyjęła odmienny sposób procedowania w sytuacji, gdy zainteresowana osoba pragnie formalnie złożyć „oświadczenie woli” o wystąpieniu z Kościoła katolickiego. Dekret ogólny z 7 października 2015 roku przewiduje, że aktu takiego można dokonać tylko osobiście wobec proboszcza swojego stałego lub tymczasowego miejsca zamieszkania. Biorąc pod uwagę *Komunikat* Papieskiej Rady również ordynariusz miejsca, choć nie został odrębnie wymieniony, ma takie samo uprawnienie. Dekret przewiduje, że - podobnie jak to jest w Niemczech i Austrii - weryfikacja tego, jakie przesłanki kierowały odstępcą składającym swoje oświadczenie woli, przekazanie informacji o konsekwencjach takiej decyzji

oraz sprawdzenie czy dokument zawiera przewidziane prawem informacje, a także czy składany jest przez osobę zdolną do dokonania tego aktu prawnego, leży w kompetencji proboszcza (bądź ordynariusza). Różnica w sposobie realizacji tych kompetencji w omawianych krajach polega na sposobie weryfikacji oświadczenia woli: w Polsce odbywa się to podczas osobistego spotkania z apostatą, zaś w Austrii i Niemczech poprzez pismo pastoralne, a tylko czasami podczas osobistej rozmowy. Zawsze jednak - zgodnie z wytycznymi Listu okólnego Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych - osobami jedynie kompetentnymi do stwierdzenia, czy zaistniał wymagany akt woli, pozostają ordynariusz lub proboszcz.

5. Delegacja do przyjęcia „aktu apostazji”

Komunikat Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych z 13 marca 2006 roku przewiduje, że akt woli apostaty musi zostać ujawniony przez zainteresowanego w formie pisemnej kompetentnej władzy Kościoła katolickiego. Następnie dokument wymienia te organa władzy: własnego ordynariusza i proboszcza oraz dodaje, że tylko oni są kompetentni, by stwierdzić, czy zaistniał rzeczywisty akt woli rozumiany jako chęć zerwania więzi wspólnoty - wiary, sakramentów i władzy pasterskiej.

Dekret Ogólny Konferencji Episkopatu Polski w sprawie wystąpień z Kościoła oraz powrotu do wspólnoty Kościoła z 7 października 2015 roku przewiduje, że osobą kompetentną do przyjęcia oświadczenia woli jest proboszcz. Dekret ten uzyskał *recognitio* Stolicy Apostolskiej, co oznacza, że został zbadany w aspekcie prawnym przez Papieską Radę ds. Interpretacji Tekstów Prawnych²⁴ i dopuszczony do publikacji. Na mocy Dekretu przyjęcie i ocena aktu woli apostaty należy do zwyczajnej władzy wykonawczej proboszcza²⁵. W. Wenz²⁶, czy też T. Jakubiak²⁷ dopuszczają, że władza ta może zostać prawnie delegowana wikariuszowi, bądź innemu duchownemu, stosownie do kan. 137 Kodeksu prawa kanonicznego Jana Pawła II. Omawiany dokument Konferencji Episkopatu Polski nie zastrzega braku możliwości udzielenia takiej delegacji, czyli nie ma w nim mowy o tym, że tylko proboszcz jest kompetentny do przyjęcia oświadczenia woli od apostaty. Sprawujący władzę zwyczajną może ją delegować zarówno do poszczególnego aktu, jak i do ogółu spraw, zgodnie z normami kan. 137 § 1-4²⁸. Jak już wspomniano, omawiany Dekret nie

²⁴ Por. F. Lempa, *Kompetencje, uprawnienia i obowiązki w Kościele katolickim*, Białystok 2013, s. 115.

²⁵ Por. M. Żurowski, *Problem władzy i powierzenia urzędów w Kościele katolickim*, Kraków 1984, s. 90-95.

²⁶ Por. W. Wenz, *Dojrzałość w wierze a przestępstwo apostazji lub formalnego aktu wystąpienia z Kościoła*, „Nowe Życie” 9/498 (2016), s. 28-29; W. Wenz, *Apostazja i formalny akt*, dz. cyt., s. 33.

²⁷ Por. T. Jakubiak, *Istotne elementy konstytutywne formalnego aktu wystąpienia z Kościoła katolickiego oraz czynności związane z jego przyjęciem*, „Ateneum Kapłańskie”, tom 152(2009), zeszyt 3(601), s. 324.

²⁸ Por. G. Dzierżon, *Zasady delegacji i subdelegacji władzy wykonawczej ujętej w kan. 137 § 1-4 KPK*, „Prawo i Kościół” 4 (2012), s. 104-105; J.M. Hules, *Empowerment for Ministry. A Complete Manual on Diocesan Faculties of Priest, Deacons and Lay Ministers*, New Jersey 2003, s. 88-91.

zawiera klauzul ograniczających możliwość udzielania delegacji ani w zakresie konkretnych osób, ani też w zakresie poszczególnych prawem przewidzianych czynności.

Akt formalnego odstępstwa od wiary jest bardzo poważnym przestępstwem ściągającym na popełniającego je karę ekskomuniki *latae sententiae*²⁹. Dokładne rozeznanie motywów postępowania odstępcy i obowiązek próby nawiązania osobistych z nim relacji oraz zachętę do zmiany decyzji prawodawca nakłada na ordynariusza i proboszcza, czyli na osoby szczególnie odpowiedzialne za powierzoną im wspólnotę wiernych³⁰. Z tej racji powołani na wymienione urzędy kościelne, jako pierwsi powinni czuć odpowiedzialność za wiernych, którzy z różnych względów znaleźli się na krawędzi wspólnoty Kościoła i podejmują decyzję o zerwaniu więzów wiary. Sytuacja jest na tyle poważna, że - na ile jest to możliwe - sam ordynariusz i proboszcz ze względów pastoralnych winni starać się jej zaradzić. Z punktu widzenia duszpasterskiego kanoniczna delegacja do przyjęcia formalnego aktu odstępstwa od wiary powinna być udzielona tylko w takich sytuacjach, kiedy właściwy ordynariusz lub proboszcz nie są w stanie osobiście sprostać nałożonemu na nich przez prawodawcę obowiązkowi. Delegowania tej władzy należy dokonać na wzór delegowania upoważnienia do błogosławieństwa małżeństwa³¹. Oznacza to, że procedura udzielenia delegacji wymaga zachowania norm analogicznych do tych, które zapisane zostały w kan. 1111 Kodeksu prawa kanonicznego Jana Pawła II. Delegacji tej może więc udzielić miejscowy ordynariusz lub proboszcz w granicach swojego terytorium, jak długo pełni ważnie swój urząd. Może ona być ogólna (*delegatio generalis*) lub szczególna (*delegatio specialis*). Pierwsza powinna być udzielona na piśmie i upoważnia delegowanego do odebrania wszystkich aktów formalnego odstępstwa od wiary na terenie całej parafii (lub diecezji, jeżeli udziela jej ordynariusz). Druga powinna być udzielona do odbierania określonych, konkretnych przypadków. Delegacja musi być udzielona wyraźnie, a nie w sposób domniemany, a ponadto należy wyrazić ją zewnętrznie, a więc słowami lub na piśmie. Gdyby chodziło o delegację ogólną, ta zawsze musi być udzielona na pisemnie. Delegacja powinna być udzielona określonej osobie, a nie jakiegokolwiek, która np. będzie znajdowała się przypadkiem w kancelarii parafialnej, gdy odstępcą pojawi się, by złożyć swoje oświadczenie. Zgodnie z kan. 131 § 3 Kodeksu prawa kanonicznego Jana Pawła II każdy, kto twierdzi, że jest delegowany, powinien to udowodnić. Należy dodać, że jest sprawą oczywistą, iż od delegowanego wymaga się szczegółowej znajomości procedury, jaką należy zachować przy przyjmowaniu w imieniu Kościoła aktu formalnego odstępstwa od wiary.

²⁹ Por. K. Nykiel, *Wyłączenie wiernych ze wspólnoty z Kościołem. Aspekty teologiczne i prawne*, „Roczniki Nauk Prawnych” 24 (2014), s. 139-140.

³⁰ Por. kan. 383 § 1 i 519 Kodeksu prawa kanonicznego Jana Pawła II.

³¹ Por. W. Wenz, *Dojrzałość w wierze*, dz. cyt., s. 29.

Zakończenie

Dla zabezpieczenia ważności każdego aktu odstępowania od wspólnoty Kościoła procedura związana z podjętą przez apostatów decyzją została ujęta w normy prawne. Niezachowanie jednego z istotnych elementów formalnego odstępowania od wiary katolickiej przewidzianych przez ustawodawcę skutkuje nieważnością tego aktu. Stąd ważne jest, aby poszczególne, przewidziane prawem czynności, zawsze odbywały się w zgodzie z obowiązującymi przepisami. W niniejszym opracowaniu, po ukazaniu specyfiki omawianych aktów prawnych w takich krajach jak Austria, Niemcy i Polska oraz przedstawieniu dokumentów regulujących sprawę odstępowania z punktu widzenia kanonicznego, dokładnej analizie poddano jeden z istotnych elementów omawianego aktu, tj. przyjęcie oświadczenia woli przez władzę kościelną. Władzą zdolną do ważnego dokonania tej procedury jest ordynariusz lub proboszcz miejsca stałego lub tymczasowego zamieszkania odstępcy. To oni, z racji wykonywanego urzędu, w sposób szczególnie odpowiedzialni są za zbawienie dusz powierzonych ich pasterskiej opiece. Stąd do nich należy ocena zaistniałej sytuacji oraz zadanie, by podjąć wszystkie możliwe kroki zmierzające do zmiany decyzji podjętej przez odstępcę od wiary. Prawo kanoniczne przewiduje jednak możliwość delegacji zwyczajnej władzy wykonawczej, dlatego też w niniejszym opracowaniu przedstawiono warunki, jakie muszą zaistnieć, aby akt delegacji dokonał się zgodnie z ustaloną przez prawodawcę procedurą.

Literatura:

- Priamo Etzi, *L'atto giuridico formale aspetti canonici*, "Revista Española de Derecho Canónico" 57 (2000), s. 691-720.
- Banach, B., *Wystąpienie z Kościoła w Niemczech i jego konsekwencje kościelno-prawne*, „Currenda” 3 (2007), s. 399-409.
- Benedictus XVI, *Litterae Apostolicae motu proprio Omnium in mentem*, 26 X 2009, „Acta Apostolicae Sedis” 102 (2010), s. 8-10.
- Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25 I 1983, „Acta Apostolicae Sedis” 75 (1983), pars II, s. 1-317; tekst polski: *Kodeks prawa kanonicznego. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu*, Poznań 1984, s. 18-673.
- Cogan, P.J., *The understanding of defection in the 1983 Code of Canon Law*, Ottawa 1991.
- Deutscher Bundestag, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 zuletzt geändert am 13. Juli 2017*, Berlin 2017.
- Dzierżon, G., *Zasady delegacji i subdelegacji władzy wykonawczej ujętej w kan. 137 § 1-4 KPK*, „Prawo i Kościół” 4 (2012), s. 104-105.
- Etzi, P., *L'atto giuridico formale aspetti canonici*, „Revista Española de Derecho Canónico” 57 (2000), s. 691-720.
- Fabiańczyk, A., *Wystąpienie z Kościoła formalnym aktem według prawa kościelnego*, „Kościół i Prawo” 6 (19) 2017, nr 2, s. 53-66.
- Góralski, W., *Formalny akt odstąpienia od Kościoła katolickiego w świetle Listu ókólnego Papieskiej Rady do spraw Tekstów Prawnych z dnia 13 marca 2006 roku*, „Prawo Kanoniczne” 51 (2008) nr 3-4, s. 15-28.
- Góralski, W., *Problem wystąpienia z Kościoła katolickiego w Republice Federalnej Niemiec*, „Prawo Kanoniczne” 58 (2015) nr 1, s. 3-21.

- Hess, A., *Państwo a Kościół. Doświadczenia austriackie*, Kraków 2003.
- Hules, J. M., *Empowerment for Ministry. A Complete Manual on Diocesan Faculties of Priest, Deacons and Lay Ministers*, New Jersey 2003.
- Jakubiak, T., *Istotne elementy konstytutywne formalnego aktu wystąpienia z Kościoła oraz czynności związane z jego przyjęciem*, „Ateneum Kapłańskie”, tom 152(2009), zeszyt 3(601), s. 321-330.
- Janczewski, Z., *Małżeństwa osób, które formalnym aktem odstąpiły od Kościoła katolickiego w świetle prawa kanonicznego*, w: *Sędzia i pasterz. Księga pamiątkowa w 50-lecie pracy ks. Remigiusza Sobańskiego w Sądzie Metropolitalnym w Katowicach (1957–2007)*, red. H. Typańska, Katowice 2007, s. 111-123.
- Konferencja Episkopatu Polski, *Dekret ogólny w sprawie wystąpień z Kościoła oraz powrotu do wspólnoty Kościoła*, „Akta Konferencji Episkopatu Polski” 27 (2015), s. 101-104.
- Konferencja Episkopatu Polski, *Zasady postępowania w sprawie formalnego aktu wystąpienia z Kościoła. Dokument Konferencji Episkopatu Polski (27.09.2008)*, „Akta Konferencji Episkopatu Polski” 14 (2008), s. 89-91.
- Kosek, M., *Podatek kościelny w niemieckim systemie prawnym*, Płock 2004.
- Lempa, F., *Kompetencje, uprawnienia i obowiązki w Kościele katolickim*, Białystok 2013.
- Marré, H., *Niemiecki system finansowania Kościoła*, w: *Systemy finansowania instytucji kościelnych w Europie*, red. J. Krukowski, Lublin 2000, s. 31-43.
- Nykiel, K., *Wyłączenie wiernych ze wspólnoty z Kościołem. Aspekty prawne i teologiczne*, „Roczniki Nauk Prawnych” 24 (2014), s. 137-157.
- Österreichische Bischofskonferenz, *Regelung der Österreichischen Bischofskonferenz zum Kirchenaustritt*, w: *Zugehörigkeit zur Katholischen Kirche. Kanonistische Klärungen zu den pastoralen Initiativen der Österreichischen Bischofskonferenz*, Wien 2010, s. 11-12.
- Papieska Rada ds. Tekstów Prawnych, *Actus formalis defectionis ab Ecclesia catholica*, „Communicaciones” 38 (2006), s. 170–172; tekst polski: „Miesięcznik Pastorski Płocki” 5 (2006), s. 242-244.
- Steczkowski, P., *Wystąpienie z Kościoła katolickiego aktem formalnym w świetle dokumentu Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych z 13 marca 2006 r.*, „Annales Canonici” 2 (2006), s. 179-193.
- Wenz, W., *Apostazja i formalny akt wystąpienia z Kościoła. Zasady postępowania w świetle norm kościelnych*, „Prawo i Kościół” 2 (2010), s. 21-43.
- Wenz, W., *Dojrzałość w wierze a przestępstwo apostazji lub formalnego aktu wystąpienia z Kościoła*, „Nowe Życie” 9/498 (2016), s. 27-29.
- Żurowski, M., *Problem władzy i powierzania urzędów w Kościele katolickim*, Kraków 1984.